

УКРАЇНСЬКІ ВИТОКИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА СУЧАСНІСТЬ

*П.М. Леоненко, канд. екон. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Постановка проблеми. У сучасних історико-економічних дослідженнях установилась правильна думка про відсутність в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. інституціоналізму як особливого напрямку економічної науки. Однак це зовсім не означає, що в національній економічній науці цього періоду були відсутні теоретичні витoki для формування інституціоналізму. Проте це питання має актуальне значення для з'ясування суті, процесів та оцінок ринкової трансформації в постсоціалістичній Україні. Зокрема, з ним безпосередньо пов'язані проблеми забезпечення сталого економічного зростання в контексті інституціонального процесу та становлення інституціоналізму у вітчизняній економічній науці.

Аналіз досліджень і публікацій. Сформульована проблема мимохідь порушується рядом вчених, що працюють у галузі сучасних історико-економічних досліджень (Л.П. Горкіна, Т.І. Дерев'янкін, І.-С. Коропецький, А.І. Кредісов, В.Д. Сікора та ін.). Проте цілісного бачення українських витokів інституціоналізму у роботах вітчизняних та зарубіжних науковців немає.

Мета статті – привернути увагу до становлення інституціональної теорії в Україні, висвітлити теоретичні витoki інституціоналізму у вітчизняній економічній літературі останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., розкрити значення проблеми для сучасного реформування національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом ХІХ ст. розвиток національної економічної думки в нашій країні, незважаючи на ряд несприятливих умов, пов'язаних, насамперед, з відсутністю власної державності, посиленням цензури в окремі періоди, все ж таки відбувався не в замкнутому середовищі, а в умовах широкої відкритості наукового товариства розвитку світової економічної науки. Після скасування кріпосного права (1861 р.) умови для розвитку національної економічної думки покращились, її зв'язок із світовою науковою посилювався. Наукова діяльність вітчизняних вчених інтенсифікувалася, а її результати стали вагомішими.

І все ж таки, праці вітчизняних економістів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. (і не лише цього періоду) залишалися практично невідомими на Заході. Тому не можна всерйоз стверджувати про їх помітний вплив на становлення інституціоналізму. Проте з огляду на окремі оригінальні ідеї цих праць, географічну унікальність їх появи (Москва, Ярославль, Харків, Варшава) та на посилення сучасного інтересу до інституціоналізму, в тому числі і в контексті фінансової науки, ознайомлення з ними може бути корисним для дослідників розвитку світової та національної економічної науки.

Для розуміння ідеї статті важливо звернути увагу на два сучасні оригінальні трактування інституціоналізму. Одне з них належить відомому історичному економічному теоретичному професору Токійського університету Такаші Негіші. Вчений розглядає інституціоналізм як американський напрям історичної школи і при цьому зауважує про існування сподівань на те, що історична школа та інституціоналізм можуть дати привабливі підходи до деяких складних проблем, невирішених неокласиком [8, с. 31, 36]. У свою чергу, сучасний російський вчений А.І. Московський розглядає інституціоналізм не лише як спадкоємця німецької історичної школи другої половини ХІХ ст., але й значною мірою як спадкоємця класичної школи політичної економії [7, с. 29]. При цьому вчений зауважує, що коли представникам будь-якого іншого напрямку економічної науки доводиться вирішувати якусь соціальну проблему, він неминуче входить в аспекти проблем, досліджуваних інституціоналістами. Взагалі ж, на думку вченого, інституціоналістів серед економістів значно більше, ніж тих, хто свідомо зараховує себе до цього напрямку. У працях основоположників неокласики – А. Маршалла, Дж.Б. Кларка, а також у роботах Дж.М. Кейнса, Й.А. Шумпетера зустрічається багато інституціональних моментів. І навіть Леон Вальрас – яскравий представник неокласики і творець теорії загальної рівноваги, чітко розумів, що методи математичної інтерпретації загальної рівноваги цілком непридатні для опису закономірностей руху відносин власності або розвитку промисловості [7, с. 31].

У такому широкому значенні в даній статті йдеться про погляди ряду українських вчених-економістів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. як симпатиків історичної школи і неусвідомлюваних ними самими прихильників інституціоналізму. По суті вони виходили з універсальної для вченого-суспільствознавця парадигми – *історизму*, який передбачає розгляд явищ та процесів у динаміці, з урахуванням змін, що об'єктивно відбуваються у народному господарстві в ході його історичного розвитку.

У сучасній історико-економічній літературі виділені основні характеристики інституціоналізму. Серед них, як правило, вказують: 1) розчарування в неокласичній економіці, її абстрактних, статичних і заснованих на гедоністських та атомістичних уявленнях про людську природу; 2) потреба в інтеграції економічної теорії та інших суспільних наук, таких як: соціологія, психологія, антропологія і юриспруденція або те, що можна назвати вірою у переваги багатодисциплінарного підходу; 3) незадоволеність каузальним емпірицизмом класичної і неокласичної економіки, яке виявлялось у пропозиціях проводити деталізовані кількісні дослідження; 4) прагнення до більшого суспільного контролю над бізнесом, іншими словами, доброзичливе ставлення до державного втручання в економіку [8, с. 36]. Тією чи іншою мірою ці характеристики були властиві працям відомих вітчизняних економістів досліджуваного періоду.

Насамперед, зупинимось на ряді загальних методологічних положень економічної теорії, які, на наш погляд, безпосередньо стосуються витоків інституціоналізму. Більше того, вони вписуються в його контекст.

Методологічним кредо вітчизняних вчених було проголошення рівноправності та рівноцінності різних економічних теорій у структурі економічної науки, необхідності використання її здобутків для подальшого розвитку. Цю загальнометодологічну позицію, на наш погляд, вдало сформулював професор Харківського університету Володимир Фавстович Левитський (1854-1939 рр.). “Ми зовсім не схильні применшувати важливість часткових досліджень окремих явищ і фактів господарського життя, – писав учений, – але ми думаємо, що подальше вдосконалення політичної економії залежить не тільки від ретельного вивчення та пояснення нових господарських явищ, але й такою ж мірою від правильної оцінки результатів, добутих до цих пір всіма економічними школами – оцінки всього сучасного здобутку економічної науки” [5, с. 19, 6, с. 3-4].

Особливе значення такий підхід має для правильної оцінки інституціоналізму, який від свого зародження і до теперішнього часу виступає гетеродоксним, альтернативним напрямом економічної науки. Іншими словами, в термінах сучасних моделей розвитку науки Т. Куна та І. Лакатоші він є парадигмою або конкуруючою науково-дослідною програмою, що явно відрізняється від парадигм класичної, неокласичної та цілого ряду інших шкіл.

Чимало співзвучних інституціоналізму та сучасності положень у галузі економічної методології та теорії містять праці нашого співвітчизника, професора політичної економіки та статистики Григорія Федоровича Симоненка (1838-1905 рр.). Зокрема, не втратили своєї актуальності і значення постановка та вирішення вченим питання про наукову толерантність у дослідженнях. Воно сформульовано загальною нейтрально і належало до загальнометодологічних проблем економічної науки, які вирішували вітчизняні вчені. Розгляд даної проблеми обумовлювався визнанням рівноцінності та рівноправності економічних шкіл і напрямів у працях вітчизняних науковців. Проблема ставилась, як правило, безвідносно до конкретних шкіл і напрямів економічної думки, але висновки робились стосовно цілком конкретних економічних теорій.

У зв'язку з цим, важливо звернути увагу на деякі загальнометодологічні положення, що співзвучні постановкам цих питань інституціоналістами. Так, Г. Симоненко широко підходив до визначення об'єкта вивчення економічної науки. Він підкреслював необхідність вивчення економічних відносин у тісному зв'язку з дослідженням неекономічних інституцій. “Політична економія, – наголошував учений, – не може розглядати народне господарство поза зв'язком з політичними і громадськими установами країни, з її цивільним та адміністративним законодавством, поза впливом на економічний побут релігії, пануючого морального світогляду народу і його побутових особливостей, переважаючого напрямку ідей у дану епоху, загальних успіхів людського знання та техніки, промисловості особливо, одним словом, – поза зв'язком з усім ходом історичного розвитку” [10, с. 9].

У працях вітчизняних економістів обґрунтоване методологічне бачення необхідності та сутності підходу до вивчення економічних відносин

суспільства з позицій моральності. В економічній науці при вивченні відносин людини не зі світом зовнішньої природи, а з людьми, дослідженні їх взаємних відносин і обов'язків не можна не зачіпати основних питань приватної чи суспільної моральності. Тому, як підкреслював Г. Симоненко, ми повинні вимагати, щоб різноманітні комбінації цих відносин не суперечили моральним інтересам суспільства, не ігнорували їх. Політична економія, на думку вітчизняних науковців, повинна розглядати вчення про народний добробут у тісному зв'язку з умовами всього морального та політичного побуту країни. Виділившись із моральної філософії у самостійну науку, політекономія за своєю суттю залишилася тією ж моральною філософією, але не стосовно окремих осіб, а всього суспільства у сукупності його економічних відносин [9, с. 22, 29].

Для вітчизняних економістів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. характерним був методологічний підхід, згідно з яким на перший план висувались інтереси суспільства в цілому, проголошувався їх пріоритет над індивідуальними, своєкорисними інтересами, пріоритет соціальних над суто економічними критеріями суспільного прогресу.

Надзвичайно актуальними продовжують залишатися пронизані високою моральністю постановки питання вітчизняними вченими про народний добробут та його досягнення. Навіть при допущенні у теоретичній частині політичної економії таких економічних відносин, які ґрунтуються винятково на особистому інтересі, як це робили представники класичної школи, вона не може випускати з уваги свого основного завдання – загального добробуту. “Основне, кінцеве завдання вчення про народне господарство – забезпечити народний добробут, аж ніяк не збагачення окремих осіб, які можуть досягати такого збагачення способами, напевно шкідливими для загального блага, отже, і для всього народного господарства. З точки зору останнього, подібні способи повинні бути визнані *неекономічними, збитковими*, бо, забезпечуючи вигоду окремих небагатьох осіб, вони підривають в той же час добробут більшості народонаселення” [10, с. 21]. При цьому “економічне” не зводилося лише до “матеріального”, “народний добробут” – лише до “матеріального добробуту”. Це обумовлювалось широким визначенням об'єкта політичної економії: віднесенням до нього не лише сфери матеріального виробництва, а й нематеріального, духовного виробництва і державної діяльності.

Зокрема, Г. Симоненко правильно розкрив гносеологічну причину основної помилки ряду відомих західних теоретиків з питання про співвідношення індивідуального і суспільного добробуту: змішування точки зору приватних господарств з точкою зору народного господарства. Для вченого було вихідним принципове положення про загальний добробут як основний економічний інтерес і мотив господарської діяльності, необхідність їх першочергового забезпечення, а звідси – і про основне завдання політичної економії. Воно трактувалось як розкриття економічних законів та умов для забезпечення народного добробуту у тісному зв'язку з вивченням впливу різних неекономічних чинників.

Г. Симоненко сформулював такий оригінальний висновок про співвідношення “справедливого/несправедливого” і “економічного / неекономічного”: у приватному господарстві економічні вигоди можуть інколи досягатись несправедливим шляхом, а у народному господарстві будь-яка несправедлива дія не може бути скільки-небудь економічно вигідною. Тут доречно провести паралель з макроекономічним підходом Дж. М. Кейнса. Згідно з ним, умови процвітання окремої фірми зовсім не тотожні умовам зростання та процвітання економіки в цілому. Отже, те, що добре для “Дженерал моторз”, може виявитись недобрим для США, всупереч відомій приказці. Примноження індивідуального і національного багатства для певних соціально-економічних умов можуть не збігатися, і навіть суперечити.

У сучасній українській історико-економічній літературі дискусійним продовжує залишатись питання про ставлення вітчизняних економістів до державного втручання в ринкову економіку. При цьому висловлюються протилежні точки зору дослідників цього питання [1, с. 21-85; 2, с. 33-34; 4, с. 20-21, 153]. Очевидно, таке становище значною мірою обумовлюється існуванням у досліджуваній період різних оцінок державного втручання у ринкові процеси тогочасних вчених-економістів – як різка критика і неприйняття (С.М. Булгаков), так і трактування як єдиноможливого шляху узгодження інтересів усіх суб’єктів господарської діяльності та розвитку на цій основі вітчизняної економіки (К.Г. Воблій, В.Г. Яроцький). Крім того, в економічній літературі існувала і більш зважена, більш обґрунтована оцінка державного регулювання ринкових процесів – з розумінням сильних і слабких сторін цієї політики, баченням перспектив її розвитку і т.д. Таку помірну позицію поділяла більшість українських економістів (В.Ф. Левитський, М.В. Бернацький, В.Я. Железнов, М.М. Соболев та ін.) [3, с. 77].

Не вдаючись в дискусію, зазначимо, що, по-перше, остання позиція найбільш співзвучна інституціоналізму, по-друге, вона дуже співзвучна із сучасними оцінками значення та ролі держави у здійсненні ринкового трансформування та подальшого функціонування української економіки.

Висновки. Українська економічна думка останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. не піднялась до самостійного формування інституціоналізму як особливого напрямку економічної науки. Очевидно на заваді цьому стало запізніле існування класичної школи політичної економії, а також революційні події 1917 р.

Проте національна економічна думка досліджуваного періоду розвивалася у кількох напрямках: до неокласики і до інституціоналізму. Для останнього існував добрий ґрунт у вигляді теоретичних витоків та сприятливих для маржиналізму соціально-економічних умов розвитку країни.

Ряд загальнометодологічних та теоретичних положень вітчизняної економічної науки, співзвучних інституціоналізму, не втратив своєї актуальності і нині має принципове значення реформування національної

економіки та розвитку економічної теорії в постсоціалістичних умовах України.

З огляду на вищевикладене видається вкрай необхідним продовження всебічного дослідження у вітчизняній загальноекономічній та історико-економічній літературі питань, пов'язаних з інституціоналізмом у різних його контекстах.

Список літератури

1. Голубничий В. Політична економія / Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Л., 1996. – С. 2185-2187.
2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 238 с.
3. Дерев'янкін Т., Костюшко О. Вітчизняна економічна думка про державу і суспільні інститути в системі ринкового господарства на межі ХІХ-ХХ ст. // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 74-79.
4. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
5. Левитский В.Ф. Задачи и методы науки о народном хозяйстве. – Ярославль, 1890. – 258 с.
6. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. – Харьков, 1914.
7. Московский А.И. О предмете и методе современной экономической науки // Вест. Моск. ун-та. Экономика. – 2002. – № 3. – С. 21-39.
8. Негиши Т. История экономической теории: Пер. с англ. – М.: АО “Аспект Пресс”, 1995. – 462 с.
9. Симоненко Г.Ф. Государство, общество и право с точки зрения законов народного хозяйства. Опыт политико-экономического анализа государственной и общественной деятельности. – Т. 1. – М., 1870. – 270 с.
10. Симоненко Г.Ф. Политическая экономия в ее новейших направлениях. Обзор и критическая оценка учений главных представителей современной экономической науки, особенно новоисторической школы. – Варшава, 1900. – 498 с.